

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 41 (2013)

Αφιέρωμα: Από τη σκοπιά του φύλου: όψεις της κρίσης

Από τη σκοπιά του φύλου: όψεις της κρίσης

Μάρω Παντελίδου Μαλούτα

doi: [10.12681/hpsa.14534](https://doi.org/10.12681/hpsa.14534)

Copyright © 2017, Μάρω Παντελίδου Μαλούτα

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Παντελίδου Μαλούτα Μ. (2017). Από τη σκοπιά του φύλου: όψεις της κρίσης. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 41, 9–34. <https://doi.org/10.12681/hpsa.14534>

ΑΠΟ ΤΗ ΣΚΟΠΙΑ ΤΟΥ ΦΥΛΟΥ: ΟΥΕΙΣ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

*Μάρω Παντελίδου Μαλούτα**

Στο εισαγωγικό κείμενο του αφιερώματος οριοθετείται το πεδίο συνεξέτασης φύλου και κρίσης με την επισημάνση ότι οι δύο έννοιες –οικείες και καθημερινές με συνέπεια η εννοιολογική αποσαφήνισή τους να μην προβάλλει ως αναγκαία– παρουσιάζουν μεταξύ τους πολλαπλές συγγένειες ως παράγοντες ανισότητας, με το φύλο να διαφαίνεται ως επιβαρυντικό στοιχείο στην κρίση η οποία από πολλές απόψεις έχει σαφή έμφυλο χαρακτήρα. Η εννοιολογική διερεύνηση που τις αφορά προβάλλει ως εντελώς απαραίτητη προϋπόθεση για τη διέξοδο από συνθήκες που προσβάλλουν τη δημοκρατία και ακυρώνουν βάνανσα την (όποια υπάρχουσα) οικουμενικότητα της ιδιότητας του πολίτη. Κι αυτό ενώ, όπως υποστηρίζεται, πρόσθετο στοιχείο κοινότητας των δύο εννοιών είναι και το ότι δυνητικά μπορούν και οι δύο να αποτελέσουν πεδίο αμφισβήτησης και ανατροπών, με τη σκοπιά του φύλου να διαφαίνεται σήμερα ως εγγενής σε κάθε ριζοσπαστικό όραμα εξόδου από την κρίση και τις αιτίες που τη γέννησαν.

Οι δύο βασικές έννοιες που βρίσκονται στο τίτλο του αφιερώματος αυτού της *ελληνικής Επιθεώρησης Πολιτικής Επιστήμης*, το *φύλο* και η *κρίση*, έχουν ως βασικό χαρακτηριστικό ότι και οι δύο είναι οικείες και καθημερινές, θεωρούνται κοινότοπες ακόμη και «αυτονόητες», συνεπώς η εννοιολογική αποσαφήνισή τους δεν προβάλλει ως αναγκαία. Όσον αφορά την «κρίση», είναι πράγματι συνηθέστατη η αναφορά σ' αυτή στον δημόσιο λόγο τα τελευταία 20 χρόνια,¹ με επίκεντρο ιδίως την πολιτική και το πολιτικό σύστημα, αλλά και τους θεσμούς, τον «νομικό πολιτισμό», τις αξίες κλπ.² Πόσω μάλ-

* Η Μάρω Παντελίδου Μαλούτα είναι Καθηγήτρια Πολιτικής Επιστήμης στο ΕΚΠΑ.

1. Χ. Βερναρδάκης, «Η σημερινή κρίση και οι παλαιότερες “κρίσεις”», στο συλλογικό, *Κρίση και πολιτικό σύστημα*, εκδόσεις Μορφωτικού Ιδρύματος της ΕΣΗΕΑ, Αθήνα 2013, σ. 19-23.

2. Κάτι αντίστοιχο θα μπορούσαμε να πούμε και για τον φεμινισμό και τη δική του «κρί-

λον τώρα που, λόγω των εξελίξεων στην οικονομία και το χρηματο-πιστωτικό σύστημα και τις πολιτικές που τις αφορούν, η κρίση γίνεται για ευρύτατα κοινωνικά στρώματα καθημερινή εμπειρία και κυρίαρχο ιδεολογικό πλαίσιο. Όσο για τον επιστημονικό λόγο στην ευρωπαϊκή πολιτολογική βιβλιογραφία ήδη από τη δεκαετία του 1980 η «κρίση» αποτελεί κοινό τόπο με σημείο αναφοράς την προϊούσα απαξίωση της πολιτικής, την κομματική αποταυτοποίηση των πολιτών και τη γενικότερη μείωση της πολιτικής συμμετοχής. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις η έννοια της κρίσης παραπέμπει αυθόρμητα σε ένα σημείο τομής στην κυρίαρχη/καθιερωμένη τάση, που θεωρούσαμε δεδομένη, ή σε επιδείνωση μιας κατάστασης κυρίως λόγω της εκδήλωσης εσωτερικών αντιθέσεων με βάση μιαν αξιολογική αποτίμηση του τι είναι καλύτερο. Έτσι προβάλλεται η κρίση και έτσι βιώνεται, ανεξάρτητα αν σύμφωνα με άλλη αντίληψη στην ουσία της δεν αποτελεί καθόλου «κατάσταση εξαίρεσης»,³ αλλά πρωτίστως λειτουργεί ως παράγοντας που «μεταμορφώνει μια δομική και συνεχή κανονικότητα σε κάτι που θυμίζει έκτακτο συμβάν...» νομιμοποιώντας κατ' αυτόν τον τρόπο περαιτέρω την κανονικότητα.⁴ Η σημερινή κρίση λειτουργεί όντως παραδειγματικά σε σχέση με αυτή την υπόθεση.

Κι ενώ κοινωνικά προσλαμβάνεται ως απόκλιση από την «κανονική» πορεία και συνεπώς ως έκτακτη κατάσταση, η κρίση αποτελεί μάλλον «θεμελιώδη διάσταση της δικαιοκράτειας»⁵ η οποία επιτρέπει (και νομιμοποιεί) ενδεχομένως ακραίες αντιδράσεις και πολιτικές που είναι πάντως απολύτως εναρμονισμένες ιδεολογικά με τις κυρίαρχες τάσεις κι έτσι γίνονται σε τελική ανάλυση «αποδεκτές». Κι αυτό διότι δεν αντιφάσκουν με βασικές θεωρητικές συνιστώσες του κοινωνικού προτύπου που προάγεται: εκδηλώσεις ρατσιστικής και σεξιστικής βίας, αυτοτελείς ή στη διαπλοκή τους, αποτελούν προφανώς παραδείγματα για το παραπάνω, δίπλα σε ακραία ταξικές πολιτικές οι ο-

ον» από τη δεκαετία του 1990. Βλ. Μ. Παντελίδου Μαλούτα, «Για το φεμινισμό της κρίσης: από τη διαφορά των φύλων στη(ν) (πολυποίκιλη) γυναικεία υποκειμενικότητα», *Δίλημ*, τχ. 8, 1995/96, σ. 101-119.

3. W. Benjamin, *On the concept of history*, Classic House Books, Λονδίνο 2009.

4. Α. Αθανασίου, *Η κρίση ως «κατάσταση έκτακτης ανάγκης». Κριτικές και αντιστάσεις*, Σαββάλας, Αθήνα 2012, σ. 56-57.

5. Βλ. στο *ίδιο*, σ. 57· η συγγραφέας παραπέμπει στους P. Tintero Clough - C. Willse (επιμ.), *Beyond biopolitics: Essays on the governance of life and death*, Duke University Press, Durham 2011, σ. 3. Γενικότερα, η Αθανασίου προσεγγίζει κριτικά το ζήτημα της κρίσης ως κατάστασης έκτακτης ανάγκης και με αναφορά στον G. Agamben (*Η μορφή της ζωής*, Ελευθεριακή Κουλτούρα, Αθήνα 2002) ως παράγοντα που επιτρέπει στην εξουσία να αναστείλει τους περιοριστικούς για την ίδια νόμους.

ποιές ανααιρούν δικαιώματα και κατακτήσεις (που θεωρούσαμε δεδομένες και αδιαπραγμάτευτες) σε όλους τους τομείς και πρωτίστως σε αυτόν των εργασιακών σχέσεων. Παράλληλα η εφαρμογή των πολιτικών αυτών προβάλλεται ως εν πολλοίς αναπόφευκτη ή ακόμη και ως φυσική αντίδραση σε μια κατάσταση στην οποία συνυπάρχουν (εμφανίζονται να) είναι τα θύματά της.⁶ Έτσι συντελείται σταδιακά μια διαδικασία «αποδημοκρατικοποίησης της κοινωνίας» σύμφωνα με τη γλώσσα του E. Balibar,⁷ η οποία μάλιστα είναι εμφανώς ένα πεδίο συνάντησης για τις έννοιες της «κρίσης» και του «φύλου».

Πέρα από το γεγονός πως το φύλο είναι παρόν «παντού», σε όλες τις κοινωνικές διεργασίες⁸ –και είναι σημαντικό το *από ποια θέση* στο σύστημα έμφυλων σχέσεων βιώνει κανείς όλες τις άλλες μορφές ανισότητας, αλλά και την κρίση–, ένα πρόσθετο κεφαλαιώδες σημείο που συνδέει τις δύο έννοιες είναι όντως η προβληματική σχέση τους με τη δημοκρατία, αλλά και με τις κοσμοθεωρητικές προϋποθέσεις της υλοποίησής της: τόσο η (παρούσα) κρίση και ιδιαίτερα η διαχείριση που της επιφυλάσσεται, όσο και το φύλο ως σύστημα ιεράρχησης υπογραμμίζουν emphaticά το «παράδοξο» της (έστω άρρηκτης, αλλά πάντως μαζικής) έργω αποδοχής της κυριαρχίας και της υποτέλειας σε έναν κόσμο που υποτίθεται πως βασίζεται στην ισότητα (έστω τυπική) των δικαιωμάτων. Σ' έναν κόσμο όπου –με βάση τη νεότερη πολιτική σκέψη στην οποία στηρίζεται (τύποις έστω) η σύγχρονη θέσμιση κανόνων– γίνεται αποδεχτή η ίση αξία όλων και το ίσο δικαίωμα όλων στη ζωή, με βάση την κοινή ανθρώπινη ιδιότητα.

Ι. Σε κάθε περίπτωση στις διάχυτες αντιλήψεις η έννοια της κρίσης μοιάζει προφανής, προβάλλεται ως αυτονόητη και αυταπόδεικτη, ενώ εννοιολογείται με έντονα συναισθηματικούς ενίοτε και εθνικιστικούς όρους κάτι που καθόλου δεν διευκολύνει την εμβάθυνση και τον αναστοχασμό όσον αφορά την ουσία και τα αίτια της ούτε ευνοεί μιαν οπτική αξιακής ανασυγκρότησης των κοινωνικών σχέσεων που βάλλονται. Τόσο λόγω της βιωματικής εμπειρίας που την κάνει οικεία, όσο και λόγω της συνεχούς αναφοράς σε αυτήν ως προφανή, δεν ευνοείται η διερεύνηση του βαθύτερου *γιατί* της παρούσας οικονομικής και χρηματοπιστωτικής κρίσης η οποία, μέσω της διαχείρισης που της

6. Πρβλ. την έννοια της «ετερονομίας» στον Κ. Καστοριάδη (C. Castoriadis, *L'institution imaginaire de la société*, Seuil, Παρίσι 1999) από την άποψη της υποταγής σε μια εξωκοινωνική αλήθεια.

7. E. Balibar, *Citoyen-sujet et autres essais*, PUF, Παρίσι 2012.

8. C. West - D.H. Zimmerman, «Doing gender», *Gender and Society*, τόμ. 1, τχ. 2, 1987, σ. 125-151.

επιφυλάχτηκε, μετεξελίχθηκε ραγδαία και σε πρόδηλα πολιτική καθώς και σε κρίση δημοκρατίας. Τα αίτια παραμένουν στο πεδίο των μύθων, με τη συλλογική ενοχοποίηση των θυμάτων να αναδεικνύει παράλληλα τις προϋπάρχουσες ιδεολογικο-πολιτικές προϋποθέσεις της κρίσης, που συνδέονται και με τις ήδη υπάρχουσες αδυναμίες της δημοκρατίας. Συνεπώς, ενώ η σημερινή κρίση αφορά τον ίδιο «τον ιστορικό πυρήνα της σχέσης οικονομικού και πολιτικού»⁹ και ενώ (απλώς) μεγεθύνει και χειροτερεύει τις ούτως ή άλλως ηθικά απεχθείς συνιστώσες της νεο-φιλελεύθερης κοσμοαντίληψης, δεν συνιστά συνήθως ούτε λόγο συνολικής απόρριψης του υπάρχοντος συστήματος που την εκτρέφει ούτε παράγοντα που ευνοεί την ελπίδα για ένα καλύτερο αύριο, έστω ως επιστροφή στο (όχι καλό, αλλά πάντως απείρως καλύτερο από το τώρα) παρελθόν. Διότι, εάν η νεο-φιλελεύθερη «αντιμεταρρύθμιση» είχε αρχίσει πολύ νωρίτερα –τουλάχιστον από τη δεκαετία του 1990 και την κατάρρευση των σοσιαλιστικών καθεστώτων με την οποία δεν είναι άσχετη– και αν «το παρελθόν ήταν λάθος» (αφού όλες και όλοι φταίξαμε και τώρα πρέπει να τιμωρηθούμε, σύμφωνα με το κυρίαρχο αφήγημα), τότε βεβαίως *δεν μπορούμε να ελπίζουμε σε τίποτα* με δεδομένο ότι η (προβαλλόμενη ως νομοτελειακά) επερχόμενη κατάσταση μοιάζει να αποκλείει την ελπίδα.

Πέρα από το συγκεκριμένο περιεχόμενο της αντιμετώπισης της κρίσης, που προβάλλει δικαιώματα και κατακτήσεις, το γεγονός και μόνο ότι προβάλλεται ως μονόδρομος αντιτίθεται στη δημοκρατία η οποία εξ ορισμού προϋποθέτει επιλογές. Και είναι πρόσθετο παρεπόμενο της κρίσης, που επιδρά αρνητικά στη δημοκρατία, το ότι τα μέτρα προωθούνται ως τεχνοκρατική αναγκαιότητα, κάτι που φαινομενικά τα απο-πολιτικοποιεί, με αποτέλεσμα και σε μέρος όσων απορρίπτουν τη διαχείριση της κρίσης προς όφελος του χρηματο-πιστωτικού συστήματος και των αγορών, αυτό να το κάνουν από την αμυντική σκοπιά της *λίγο καλύτερης θέσης στο ίδιο γνωστό παιχνίδι* του ανταγωνισμού, της εισόδου της αγοράς παντού, των μεταρρυθμίσεων που προβάλλονται ως πανάκεια ανεξαρτήτως περιεχομένου και κατεύθυνσης, της λογικής της απαξίωσης κάθε τι δημόσιου και συλλογικού υπέρ ενός ιδεατού ιδιωτικού που εξ ορισμού θα είναι καλύτερο, και που τελικά θα είναι υποτίθεται προς όφελος όλων. Με τις πολλές και τους πολλούς βεβαίως στο περιθώριο, πολιτικά αφοπλισμένους/ες, αδρανείς. Χωρίς επίσης να έχει απαντηθεί το ερώτημα, *εκσυγχρονισμός και αναδιάρθρωση με στόχο τι είδους κοι-*

9. Κ. Τσουκαλάς, «Για την κρίση», συνέντευξη στη Μ. Πετρονώνη, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, ειδικό τεύχος: *Η Ελλάδα σε κρίση, Α'-Β'*, 2011, σ. 13-36, ιδιαίτερα σ. 18.

ωνική συμβίωση; Διότι βεβαίως υπάρχουν διαφορετικοί «εκσυγχρονισμοί» και διαφορετικές μεταρρυθμίσεις που χρωματίζονται όχι από τη διαδικασία αλλαγών καθεαυτή, όπως συχνά ακούμε, αλλά από το περιεχόμενό τους και την απάντηση στο ερώτημα: *αλλαγές και μεταρρυθμίσεις που υπηρετούν ποιες αξίες και είναι προς όφελος ποιων*; Πουθενά δε δεν είναι πιο σαφής αυτή η διάκριση στην έννοια του εκσυγχρονισμού απ' ό,τι στον τομέα των πολιτικών για την έμφυλη ισότητα, που αποκτά παραδειγματικό χαρακτήρα για το πώς μέτρα «εκσυγχρονισμού» που θεσμοθετούνται με στόχο τις γυναίκες –σαν να αφορά το αντικείμενό τους μόνο τις γυναίκες (όπως για παράδειγμα αυτά για τον «εναρμονισμό οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής»)– *δεν ακυρώνουν* τη γυναικεία υποτέλεια. Απλώς διευκολύνουν τις γυναίκες στο να ασκήσουν τους (έτσι) πάντα δικούς τους παραδοσιακούς ρόλους.¹⁰ Άλλος, άλλου τύπου «εκσυγχρονισμός», δηλαδή *άλλες πολιτικές, αντιεξιστικές*, θα μπορούσαν να λειτουργήσουν όντως ουσιαστικά υπέρ της έμφυλης ισότητας, αν στόχευαν στην ακύρωση των παραδοσιακών προτύπων φύλου και παρενέβαιναν στην άσκηση των αντίστοιχων ρόλων. Αλλά βεβαίως θα έπρεπε να εμφορούνται και από άλλες αξίες και να βασίζονται σε άλλη εννοιολόγηση του φύλου, πέρα από την ιεραρχική, διχοτομική και φυσικοποιημένη εκδοχή του, που αποκλείει και στο πεδίο αυτό την επιλογή.

Γίνεται συνεπώς όλο και περισσότερο φανερή η κοινότητα που συνδέει το φύλο, ως βασική αρχή οργάνωσης της κοινωνίας που διαπερνά όλες τις πλευρές της κοινωνικής συμβίωσης, με την «κρίση», ως ακραία μορφή αυτού που προϋπήρχε (και που επίσης επιδρά σε όλα τα κοινωνικά επίπεδα). Κοινότητα που αφορά τις προβληματικές σχέσεις και των δύο εννοιών με τη δημοκρατία λόγω των ανισοτήτων που καλλιεργούν, τον φαινομενικά προφανή χαρακτήρα τους που δεν ευνοεί τον αναστοχασμό και την αμφισβήτηση, την προβολή τους ως μονόδρομου που αποκλείει επιλογές, τη βία –συμβολική και μη– με την οποία είναι σύμφυτες. Αλλά συγχρόνως και κοινότητα όσον αφορά τη δυνατότητά τους να λειτουργήσουν (δυνητικά) ως ενδεχόμενα πεδία μεταβολών και «εκσυγχρονισμού». Το τελευταίο, που είναι εξαιρετικά σημαντικό ως υπόθεση, καταδεικνύει και τη βαρύτητα της ιδεολογικής εναντίωσης της πραγματικότητας που βιώνουμε ως έμφυλα υποκείμενα σε συνθήκες κρίσης.

Αν έπρεπε στο σημείο αυτό να σχηματοποιήσουμε τις επιπτώσεις της κρί-

10. Μ. Παντελίδου Μαλούτα, «Η “ανισότητα των φύλων” ως πρόβλημα πολιτικής: άρρητες παραδοχές της σύγχρονης πολιτικής ανάλυσης», στο Β. Καντσή - Β. Μοντάφη - Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Φύλο και κοινωνικές επιστήμες στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2010, σ. 257-273.

σης στο επίπεδο της ιδεολογίας, θα έλεγα ότι πρωτίστως η κρίση αμφισβητεί βεβαιότητες¹¹ που μεταπολεμικά χτίστηκαν σταδιακά και επίπονα. Με πρώτη βεβαιότητα το ότι *τα πράγματα πάνε συνεχώς προς το καλύτερο*. Τα παιδιά μας θα ζήσουν καλύτερα από εμάς, που ζήσαμε καλύτερα από τη γενιά των γονιών μας. Οι εικόνες της Ελλάδας του 1950 που βλέπουμε σε μαυρόασπρες φωτογραφίες ή σε παλιές ταινίες, με τη φτώχεια και τη μιζέρια αποτυπωμένες στα πρόσωπα, στα ρούχα, στα κτίρια, πρόβαλλαν πριν από την κρίση αμετάκλητα παρωχημένες και εξέφραζαν την πραγματικότητα γειτονικών χωρών που θεωρού(σα)με συγχρόνως πολύ κοντά και πολύ μακριά από εμάς. Η βεβαιότητα αυτή περί συνεχούς προόδου συνειρίβη. Στο δε επίπεδο του δημόσιου λόγου η αναφορά στην «πρόοδο» που αφορά όλους/ες αντικαταστάθηκε από την αναφορά στην οικονομική «ανάπτυξη», πίσω από την οποία προφανώς βρίσκεται πρωτίστως η ικανοποίηση συγκεκριμένων ατομικών και κατηγοριακών συμφερόντων.¹² Όλο και περισσότερο δε ο αγώνας για το ατομικό όφελος στο πλαίσιο της ιδιωτικής πρωτοβουλίας ανάγεται στη μόνη στάση ζωής που νομιμοποιείται και που είναι κοινωνικά αποδεκτή ως λογική. Ο «...ορθολογισμός της ... ιδιοτελούς κερδοφορίας αναδεικνύεται ως μόνη γενικά αποδεκτή μορφή έλλογης δράσης», σημειώνει ο Κ. Τσουκαλάς.¹³ Συγχρόνως, επειδή είναι κυρίαρχο το νεοφιλελεύθερο ιδεολόγημα, όπου υποστηρίζεται ότι «δεν υπάρχει άλλη λύση» στην πολιτική που ακολουθείται, η συντριβή της βεβαιότητας οδηγεί και στη συντριβή της ελπίδας –στην οποία αναφέρθηκα παραπάνω– αφού πρακτικά μεταφράζεται και σε «δεν υπάρχει ελπίδα για καλύτερη ζωή». Με το «καλύτερη» να μη νοείται μόνο οικονομικά, παρότι ένα εξασφαλισμένο αποδεκτό –με τα μέτρα της εποχής– οικονομικό επίπεδο ζωής για όλους/ες είναι απολύτως απαραίτητο ως προϋπόθεση για τη δημοκρατία: δημοκρατικό δικαίωμα το αποκαλεί η φιλόσοφος C. Pateman.¹⁴ Καλύτερη και πλουσιότερη ζωή ως προς την αυτοπραγμάτωση των υποκειμένων, στο πλαίσιο μιας συλλογικής ζωής επωφελούς και εμπλουτιστικής για όλους/ες, όπου βεβαίως υπάρχουν επιλογές. Κάτι που δεν μπορεί παρά να αφορά αμεσότητας και την έμφυλη διάσταση

11. Για το ζήτημα των βεβαιωτήτων βλ. Z. Bauman, *Και πάλι μόνοι: η νητική μετά τη βεβαιότητα*, Έρασμος, Αθήνα 1998, και Κ. Τσουκαλάς, «Για την κρίση», *ό.π.*, καθώς και του ίδιου, *Ελλάδα της λήθης και της αλήθειας*, Θεμέλιο, Αθήνα 2012.

12. Βλ. στο ίδιο.

13. Κ. Τσουκαλάς, «Για την κρίση», *ό.π.*, σ. 17.

14. C. Pateman, *Participation and democratic theory*, Cambridge University Press, Cambridge 1970.

της υποκειμενικότητας καθώς και την έκφραση των αντίστοιχων ταυτοτήτων.

II. Η έννοια του φύλου μοιάζει εξίσου καθημερινή, γνώριμη και προφανής με την «κρίση», ενώ η εμπειρία του φύλου βιώνεται εξαρχής κατά τη διαδικασία κοινωνικοποίησης με βάση προϋποθέσεις που παραπέμπουν στη φαινομενικά αυτονόητη δυαδικότητά του. Οικείο συστατικό της υπόστασης («είμαι» το φύλο μου), αλλά και αντιφατική παράμετρος της υποκειμενικότητας το φύλο αποτελεί στοιχείο ταυτότητας –είναι μάλιστα το πρώτο που αποδίδεται με τη γέννηση– αλλά και ρευστό και μεταβαλλόμενο σημείο ταυτίσεων. Όριο στη βιωμένη πραγματικότητα αλλά και στα όνειρα και τη φαντασία των υποκειμένων, το φύλο δεν είναι ωστόσο απλώς κάτι που έχει κάποιο υποκείμενο ή μια στατική περιγραφή του τι είναι, αλλά «αποτελεί μία από τις νόρμες που καθιστούν εξαρχής βιώσιμο το υποκείμενο».¹⁵ Κοινωνικά δε το φύλο αποτελεί σύνολο επιταγών, που λειτουργεί με βάση μια κοινωνικά διαμορφωμένη (και γι' αυτό μεταλλάξιμη) αντίληψη του τι επιτάσσει η φύση.¹⁶ Παράλληλα συνιστά κυρίαρχη κοινωνικο-πολιτισμική κατηγορία ταξινόμησης και ιεράρχησης των υποκειμένων,¹⁷ διότι η διχοτομική πρόσληψη (γυναίκες/άνδρες), εξαιρετικά ισχυρή στη δυτική σκέψη, εξ ορισμού κατατάσσει τα υποκείμενα και, κατατάσσοντάς τα, τα ιεραρχεί.¹⁸ Επιδρά δε σε όλες τις πλευρές της ζωής, αφού κυριαρχεί στην καθημερινότητα ως κεντρική κοινωνικο-πολιτισμική κατηγορία: καθορίζει διαδρομές ζωής, σχέσεις και πρακτικές, οργανώνει τη σεξουαλικότητα των υποκειμένων, αποτελώντας έτσι ένα από τα σταθερότερα σημεία αναφοράς στη λογική της νεωτερικότητας, που παράλληλα όμως αμφισβητείται και επαναδιατυπώνεται συνεχώς. Κι αυτό τόσο σε ατομικό επίπεδο, ως συνέπεια των μεταβολών στη θέση στον κύκλο της ζωής, όσο και κοινωνικά, λόγω των αλλαγών που σημειώνονται στο σύστημα έμφυλων σχέσεων και συνακόλουθα στην ιδεολογία που το αφορά. (Έτσι και το φύλο είναι δυνητικά παράγοντας αμφισβήτησης βεβαιωτήτων). Η διπολικότητα, η οποία αποτελεί τη βασική αρχή συγκρότησής του και εκφράζεται κοινωνικά μέσω του «γυναικείου» και του «ανδρικού» που αλληλοαποκλείονται, εγκαθιδρύει παράλληλα και την κυριαρχία της (αναγκαστι-

15. J. Butler, *Bodies that matter*, Routledge, Λονδίνο 1996, σ. 43.

16. Ε. Παπαταξιάρχης, «Εισαγωγή. Από τη σκοπιά του φύλου: ανθρωπολογικές θεωρήσεις της σύγχρονης Ελλάδας», στο Ε. Παπαταξιάρχης - Θ. Παπαδέλλης (επιμ.), *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, Καστανιώτης-Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Αθήνα 1992, σ. 11-98.

17. R.W. Connell, *Το κοινωνικό φύλο*, πρόλ. Δ. Κογκίδου - Φ. Πολίτης, Επίκεντρο, Αθήνα 2006.

18. Bl. Ch. Delphy, *Classer, dominer: Qui sont les "autres"?*, La fabrique, Παρίσι 2008.

κής) ετεροφυλοφιλίας, πρόσθετο παράγοντα περιορισμού, ιεράρχησης και αποκλεισμού, αλλά και πεδίο αμφισβήτησης και ανατροπών. Συνέπεια των παραπάνω στο πολιτικό πεδίο αποτελούν αφενός οι διαφορές που παρατηρούνται στην πολιτικότητα γυναικών και ανδρών και αφετέρου η άκριτη αποδοχή της αντίληψης ότι ο (πολιτικός) αποκλεισμός των γυναικών είναι απόρροια της «έμφυλης διαφοράς». Παρότι αντίθετα το πρόβλημα έγκειται στην έμφυλη κοινωνική διαφοροποίηση που γεννά τον αποκλεισμό, ο οποίος με τη σειρά του δομεί τις «διαφορές» και όχι βέβαια το αντίστροφο.¹⁹

Είναι γεγονός ότι στον χώρο των κοινωνικών επιστημών και ειδικά στην κοινωνική ανθρωπολογία (αλλά πολύ λιγότερο στην πολιτική επιστήμη) είναι πλέον γενικά αποδεκτό ότι το φύλο έχει πολιτισμικό περιεχόμενο και κωδικοποιεί μια κοινωνική σχέση ιεράρχησης –αφού τον «προορισμό» ως προς τις έμφυλες ταυτότητες τον δημιουργεί η κουλτούρα (δηλαδή η κοινωνία) και όχι η βιολογία—²⁰ και ότι οι όποιες παραπομπές στη βιολογία έχουν νομιμοποιητική αξία για λανθάνουσες ή έκδηλες κοινωνικές υποθέσεις, στον βαθμό που και οι βιολογικές ερμηνείες έχουν ιδεολογικό περιεχόμενο.²¹ Η εξέλιξη της θεωρίας του φύλου μάλιστα οδήγησε στην υπόθεση ότι η αναλυτική διάκριση βιολογικό-κοινωνικό φύλο δεν είναι πλέον λειτουργική, αφού οι διαφορές φύλου που αποτυπώνονται στα σώματα «είναι κοινωνικά ανόπτες μέχρις ότου οι κοινωνικές πρακτικές τις μετατρέψουν σε κοινωνική πραγματικότητα».²² Παράλληλα η διάκριση αυτή επιτρέπει στο σώμα και τη βιολογία να παραμένουν εκτός θεωρίας, ευνοώντας μια φυσικοποιημένη πρόσληψη του φύλου ως βάση για τις πολιτισμικές εκφράσεις του. Εξ ου και η ταύτιση που γίνεται αβίαστα μεταξύ έμφυλων και σεξουαλικών ταυτοτήτων που θεωρείται πως συνδέονται άμεσα διαμέσου της υποτιθέμενης φυσικότητας της ετεροφυλοφιλικής επιλογής.²³ Και ενώ γνωρίζουμε ότι η «φυσ-

19. Πρβλ. Ε. Βαρίκα, «Γυναικείο ζήτημα ή ζήτημα της δημοκρατίας;», στο Διοτίμα, *Το φύλο των δικαιωμάτων*, Νεφέλη, Αθήνα 1999, σ. 508-526, ιδιαίτερα σ. 514, όπου αποκαλεί αυτοεκπληρούμενη προφητεία την ιδέα ότι «η πολιτική διαφοροποίηση των φύλων προκύπτει από τη διαφορά τους».

20. J. Butler, *Gender trouble*, Routledge, Λονδίνο 1990, σ. 8.

21. Βλ. Ε. Παπαταξιάρχης, «Εισαγωγή. Από τη σκοπιά του φύλου: ανθρωπολογικές θεωρήσεις της σύγχρονης Ελλάδας», ό.π., όπου συνοψίζονται οι σύγχρονες παραδοχές περί φύλου με αναφορά και στη σημαντική εισφορά της φεμινιστικής θεωρίας.

22. Βλ. τον πρόλογο των Δ. Κογκίδου - Φ. Πολίτη στο R.W. Connell, *Το κοινωνικό φύλο*, ό.π. σ. 5, όπου οι συγγραφείς αναφέρονται και στη σκέψη της J. Butler, *Gender trouble*, ό.π.

23. Β. Καντσαί, *Δυνάμει φίλες, δυνάμει ερωμένες*, Πολύχρωμος Πλανήτης, Αθήνα 2010, σ. 28, 136.

οικότητα» τόσο του φύλου, όσο και της σεξουαλικότητας αποτελούν ιδεολογική κατασκευή που αφορά κοινωνικές σχέσεις κυριαρχίας και ανισότητας,²⁴ η άρρητη αποδοχή της φυσικότητας αυτής έχει καταστροφικές συνέπειες και για τις ενδεχόμενες αλλαγές που σχεδιάζονται στο πολιτικό πεδίο όσον αφορά το σύστημα έμφυλων σχέσεων. Αυτές τις σχέσεις κυριαρχίας και ανισότητας συνεχίζει να υπηρετεί η σχετική πρόσληψη του φύλου, ακόμη και όταν δεδηλωμένος στόχος είναι η καταπολέμηση της έμφυλης ανισότητας, στον βαθμό που αυτή επιδιώκεται μέσω πολιτικών που αποδέχονται τη διχοτομία του φύλου ως δεδομένη και αδιαπραγμάτευτη αρχή.²⁵ Κάτι που υποδηλώνεται στα ελληνικά και μέσω του καθιερωμένου πληθυντικού («ισότητα των φύλων»), σε πείσμα του οξύμωρου χαρακτήρα της επιδίωξης να αναχθούν σε ισότητα όσα εκ προοιμίου έχουν οριστεί και ιεραρχηθεί ως άνισα.

Αν όμως στην περίπτωση της «κρίσης» η κοινοτοπία στη χρήση υποσκάπτει την ευριστική ικανότητα της έννοιας και ενίοτε και τη διαμόρφωση οραμάτων ουσιαστικής υπέρβασής της, όσον αφορά το φύλο είναι η βιωματική διάστασή του στην κυρίαρχη και παντοδύναμη *φυσικοποιημένη* εκδοχή της αυτή που προβάλλει ως εντελώς αναγκαία την αναίρεση της καθιερωμένης άρρηκτης εννοιολόγησής του, ώστε τα υποκείμενα να αποδεσμευτούν από μια πρόσθετη «δουλεία»: το φύλο αποτελεί *κοινωνική* κατασκευή και τρόπο κοινωνικής ιεράρχησης που χωρίζει τα υποκείμενα σε ανώτερα και κατώτερα, ενώ ως *σύστημα εξουσιαστικών σχέσεων* είναι καθοριστικό για τις συνθήκες διαβίωσης όλων τόσο στον δημόσιο όσο και στον ιδιωτικό χώρο.²⁶ Προβάλλει δε ως περιγραφικό («είσαι κορίτσι, άρα είσαι Α και Β», που σημαίνει όμως «είσαι κορίτσι άρα *πρέπει* να είσαι Α και Β»), κάτι που δείχνει ότι το φύ-

24. M. Wittig, *The straight mind and other essays*, Harvester, Βοστώνη 1992, σ. 12.

25. Στο θέμα αναφέρομαι διεξοδικά στο *Το φύλο της δημοκρατίας*, Σαββάλας, Αθήνα 2002 και στο «Η "ανισότητα των φύλων" ως πρόβλημα πολιτικής», *ό.π.*

26. Για την εμβάθυνση στο φύλο ως αναλυτική κατηγορία βλ. την εισαγωγή των επιμελητριών στο Ε. Αβδελά - Α. Ψαρρά, (επιμ.), *Σιωπηρές Ιστορίες: γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, καθώς και πολλά άρθρα του τόμου, ιδιαίτερα το Τζ. Ου. Σκοτ, «Το φύλο: μια χρήσιμη κατηγορία ιστορικής ανάλυσης», *ό.π.*, σ. 285-327 και το Γκ. Μπος, «Ιστορία των γυναικών και ιστορία του φύλου: όψεις μιας διεθνούς συζήτησης», *ό.π.*, σ. 411-450. Βλ. επίσης την εισαγωγή του Ε. Παπαταξιάρχη, «Εισαγωγή. Από τη σκοπιά του φύλου: ανθρωπολογικές θεωρήσεις της σύγχρονης Ελλάδας», *ό.π.*, ο οποίος αναφέρεται στο ιστορικό της «ανακάλυψης» του φύλου από τις κοινωνικές επιστήμες, αλλά και Ε. Αβδελά, «Το φύλο στην ιστοριογραφία: ένα δυο πράγματα που ξέρω για αυτό», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 94, 2006, σ. 38-42 και Μ. Παντελίδου Μαλούτα, *Το φύλο της δημοκρατίας*, *ό.π.*, και της ίδιας, *Πολιτική συμπεριφορά: θεωρία, έρευνα και ελληνική πολιτική*, Σαββάλας, Αθήνα 2012.

λο λειτουργεί στην πράξη κανονιστικά. Επιπλέον ως παράμετρος της κοινωνικής ζωής το φύλο έχει παραδειγματικό χαρακτήρα σχετικά με το πώς μπορεί, σε συνθήκες νομικής ισότητας που φαινομενικά περιλαμβάνουν όλες και όλους, να λειτουργήσουν αποκλεισμοί στη βάση μιας ουσιαστικά μη αναστρέψιμης ιδιότητας των πολιτών, όπως είναι το φύλο τους. Σύστημα σχέσεων και «πρωταρχικός τρόπος νοσηματοδότησης των σχέσεων εξουσίας»,²⁷ κοινωνική κατασκευή, αλλά και «επιτελεστικό με την έννοια ότι (το φύλο) συγκροτεί σαν αποτέλεσμα το υποκείμενο ακριβώς εκείνο που φαίνεται να εκφράζει»,²⁸ το φύλο προσλαμβάνεται και βιώνεται στην καθημερινότητα με βάση μια αυστηρή διπολικότητα που χωρίζει τα υποκείμενα σε γυναίκες και άνδρες. Το πρόβλημα είναι ότι η δυνητική πολλαπλότητα της ανθρωπίνης εμπειρίας και των κοινωνικών της εκφράσεων πρέπει να χωρέσει σε ένα διπολικό καλούπι, μια καθολική, αλληλοαποκλειόμενη και αυτοαναπαραγόμενη δυαδική αντίθεση, που επιτρέπει περιοριστικά και αποκλειστικά να «είσαι» ή το ένα ή το άλλο, όπως αυτά ορίζονται, τίποτα ενδιάμεσα και τίποτα άλλο.

Παράλληλα η δυαδικότητα αυτή μοιάζει να συγκροτεί την «πιο καλά θεμελιωμένη κοινωνική φαντασίωση», όπως υποστηρίζει ο P. Bourdieu,²⁹ με τη V. Bryson να υπογραμμίζει επιπλέον και ότι η αμιγής βιολογική διαφορά φύλου αποτελεί νομική φαντασίωση.³⁰ Όσο για εμάς, κοινωνικούς επιστήμονες, το φύλο δεν αποτελεί αναγκαστικά ξεχωριστό αντικείμενο έρευνας ούτε ξεχωριστό πεδίο, αλλά κυρίως κρίσιμη συνιστώσα και εργαλείο ανάλυσης κάθε αντικείμενου έρευνας³¹ και ως τέτοιο –ως οπτική που καθορίζεται από συγκεκριμένη θέση σε ένα πρωταρχικό σύστημα εξουσιαστικών σχέσεων– είναι πρωτίστως γόνιμο. Μια οπτική που όταν συνυπολογίζεται «ευθύς αμέσως προκύπτει η ανάγκη να επανεξεταστούν εκ βάθρων όλα τα κοινωνιολογικά προβλήματα»,³² όπως βεβαίως και τα πολιτολογικά, τα πολιτικά και οικονομικά. Με αυτή την έννοια η διερεύνηση όψεων της κρίσης από τη σκοπιά του φύλου, που επιχειρείται εδώ, φιλοδοξεί να εμπλουτίσει την προβληματική μας τόσο για την κρίση, όσο και για το ίδιο το «φύλο», την εννοι-

27. Τζ. Ου. Σκοτ, «Το φύλο: μια χρήσιμη κατηγορία ιστορικής ανάλυσης», *ό.π.*, σ. 306.

28. J. Butler, *Gender trouble*, *ό.π.*

29. P. Bourdieu, *La domination masculine*, Seuil, Παρίσι 1998.

30. V. Bryson, *Feminist debates*, Macmillan, Λονδίνο 1999, σ. 87.

31. Τζ. Ου. Σκοτ, «Το φύλο: μια χρήσιμη κατηγορία ιστορικής ανάλυσης», *ό.π.* Βλ. και Ε. Αβδελά, «Το φύλο στην ιστοριογραφία: ένα δυο πράγματα που ξέρω για αυτό», *ό.π.*

32. Ch. Baudelot - R. Establet, «Τάξεις όλων των φύλων», στο Μ. Maruani (επιμ.), *Γυναίκες, φύλο, κοινωνίες: Τι γνωρίζουμε σήμερα*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2006, σ. 55.

ολόγηση και τη λειτουργία του σε πρωτόγνωρες συνθήκες και ενδεχομένως να μας προϊδεάσει σχετικά με τη σημασία της ενασχόλησης μ' αυτό στο πλαίσιο ευρύτερων (οραμάτων ή/και στρατηγικών) κοινωνικο-πολιτικών ανακατατάξεων και μεταβολών που στοχεύουν σε άλλη αξιακή συγκρότηση των κοινωνικών σχέσεων. Οράματα που με αφορμή την κρίση, η οποία ευνοεί και αναθεωρήσεις, επαναδιατυπώνονται συμπεριλαμβάνοντας νέους φορείς, νέες ευαισθησίες, αλλά και προβάλλοντας νέες συνιστώσες.

III. Το ενδιαφέρον που παρουσιάζει η συσχέτιση της κρίσης με το φύλο εστιάζεται πρωτίστως στη λειτουργία του δεύτερου ως βασικής αρχής οργάνωσης της κοινωνίας, η οποία καθορίζει ποιος θα απολαμβάνει τι και ποιος θα έχει πρόσβαση σε τι,³³ καταδεικνύοντας έτσι τον αντιδημοκρατικό χαρακτήρα του. Το ενδιαφέρον προκύπτει αβίαστα αν εμβυθύνουμε στα χαρακτηριστικά της υπάρχουσας κρίσης και επισημάνουμε ότι η κρίση, στην ουσία της πολιτική, μέσω της διαχείρισης που της επιφυλάχτηκε συγκεκριμενοποιείται όλο και περισσότερο σε κρίση δημοκρατίας. Γνωρίζουμε δε την τεταμένη σχέση δημοκρατίας και φύλου, στον βαθμό που η πρώτη «εδραιώθηκε» και φαινομενικά λειτούργησε βασιζόμενη στην έμφυλη διχοτομία, η οποία όμως, εξ ορισμού ιεραρχική, υπονομεύει τη δημοκρατία και την κάνει να προβάλλει ως «παρωδία του εαυτού της».³⁴ Το φύλο, όπως όλα τα πρότυπα συμπεριφοράς που παραπέμπουν σε μια ιεράρχηση, παρά τη «φυσικότητα» με την οποία επενδύεται, οδηγεί σε κοινωνικές διακρίσεις κατά τρόπο που όχι μόνο δεν προωθεί τη δημοκρατία, αλλά τη διαστρεβλώνει και τελικά την ακυρώνει: διότι δεν μπορούν βεβαίως να συνυπάρξουν στον δημόσιο χώρο ως ισότιμοι/ες πολίτες της δημοκρατίας, γυναίκες και άνδρες που (είναι διαμορφωμένοι έτσι ώστε να) έχουν μεταξύ τους βαθύτατα άνισες σχέσεις στον ιδιωτικό. Η δημοκρατία για να λειτουργεί εξ ορισμού χρειάζεται ισότιμους, μορφωμένους, αυτόνομους πολίτες, συνεπώς οφείλει να στοχεύει συνεχώς στη διαμόρφωσή τους. Κάτι που προσεγγίζεται μόνο μέσω μέτρων πολιτικής που εδράζονται στην ανάπτυξη ενός ουσιαστικού (αντισεξιστικού) κράτους πρόνοιας, δηλαδή στη συστηματική προσπάθεια καταπολέμησης όλων των διακρίσεων και όλων των ανισοτήτων, προσπάθεια στην οποία (πρέπει να) περιλαμβάνεται και η κατάργηση των κυρίαρχων έμφυλων προτύπων.

Ο P. Bourdieu προτείνει να ορίζουμε τη δημοκρατία *όχι καταφατικά*, με σημείο αναφοράς το τι δυνητικά προσφέρει –τυπική κατοχύρωση ισότητας

33. Τζ. Ου. Σκοτ, «Το φύλο: μια χρήσιμη κατηγορία ιστορικής ανάλυσης», ό.π.

34. C. Pateman, *The sexual contract*, Polity Press, Cambridge 1988.

δικαιωμάτων, πολιτικά δικαιώματα και ελευθερίες για όλους/ες-, αλλά μάλλον *αρνητικά*. Ως μια συνεχής, ατέρμονη, ενεργητική ιστορική διαδικασία με στόχο να γίνουν οι κοινωνικές σχέσεις *όσο γίνεται λιγότερο άνισες* και εκμεταλλευτικές, οι κοινωνικοί θεσμοί *λιγότερο άδικοι*, η κοινωνική κατανομή πόρων και επιλογών *λιγότερο μη ισορροπημένη*.³⁵ Αν αντιληφθούμε έτσι τη δημοκρατία είναι προφανές ότι πάσχει περισσότερο σε συνθήκες κρίσης, αφού όλες οι παράμετροι που αναφέρθηκαν βρίσκονται σε ανάσχεση ή και σε αντίστροφη πορεία. Το ίδιο προφανές είναι και ότι σε συνθήκες εκτός ή προ κρίσης, όταν δεν γίνονται συνεχείς προσπάθειες καταπολέμησης και της έμφυλης ανισότητας, τότε η δημοκρατία πάσχει περαιτέρω. Κάτι που δείχνει ότι το φύλο στην κρίση είναι διπλά επιβαρυντικό: τόσο ως παράγοντας υποτέλειας *per se*, όσο και ως μορφή ανισότητας που τέμνεται με όλες τις άλλες και τις κάνει στη διαπλοκή τους χειρότερες, και μάλιστα σε συνθήκες που είναι ακόμη πιο δυσμενείς από τις «κανονικές». Ας σημειωθεί δε ότι αυτό ισχύει παρότι το φύλο είναι σχεδόν απόν ως αίτημα στις διεκδικήσεις και τα γεγονότα διαμαρτυρίας³⁶ σε συνθήκες κρίσης, και παραμένει δυσδιάκριτο στις νέου τύπου νεανικές «εξεγέρσεις» (με ή χωρίς εισαγωγικά) που με διαφορετικό τρόπο, χαρακτηριστικά και συνδηλώσεις σημειώνονται στην περιοχή μας και ευρύτερα. Η απουσία αυτή³⁷ ανάγει σε θεμιτό το ερώτημα αν έχει θέση μια προβληματική σαν αυτή που επιχειρώ να προτείνω από τη σκοπιά του φύλου στην ανάλυση της κρίσης και στη διατύπωση προοπτικών για τη μετά την κρίση εποχή. Ή μήπως θα έπρεπε να αρκεστούμε στη διερεύνηση

35. Βλ. L. Wacquant (επιμ.), *Pierre Bourdieu and democratic politics*, Polity Press, Cambridge 2005, σ. 21, ο οποίος αναφέρεται στον P. Bourdieu και ως θεωρητικό των κοινωνικών προϋποθέσεων της δημοκρατίας.

36. Μια συζήτηση γύρω από το γιατί δεν εξηγούνται οι καταπιεσμένοι (και κατ' αναλογία εδώ οι καταπιεσμένες), θα ήταν τελείως εκτός της προβληματικής αυτής της εισαγωγής. Όσο για τον φεμινισμό και τη δική του «κρίση», αυτή σχετίζεται προφανώς με τα δομικά χαρακτηριστικά όλων των «νέων κοινωνικών κινήσεων», που τα κάνουν ευάλωτα τόσο στις αναποδιές, όσο και στις επιμέρους επιτυχίες. Βλ. C. Offe, «Reflection on the institutional self-transformation of movement politics», στο R.J. Dalton - M. Kuechler (επιμ.), *Challenging the political order*, Polity Press, Cambridge 1990. Πάντως αντιστρέφοντας τη διατύπωση της Δ. Σαμίου, στο κείμενό της στο ανά χείρας τεύχος, η οποία ορθά προσλαμβάνει τον φεμινισμό ως ένδειξη κρίσης της ανδροκρατίας, θα έλεγα ότι γίνεται φανερό από την (αναμενόμενη) απουσία φεμινιστικών διεκδικήσεων στην κρίση, πως η ανδροκρατία *δεν βρίσκεται σε κρίση*, σε συνθήκες κρίσης.

37. Βλ. όμως παρακάτω, I. Αθανασίου στο ανά χείρας τεύχος, σχετικά με ορισμένες αντιδράσεις σε συνθήκες κρίσης που είχαν έμφυλο περιεχόμενο στη διαπλοκή του φύλου με άλλες ταυτότητες.

του πώς επιδρά η κρίση σε γυναίκες και άνδρες, διερεύνηση που από μόνη είναι απολύτως θεμιτή και χρήσιμη; Πώς μπορεί να τεκμηριωθεί η σημασία και να νομιμοποιηθεί θεωρητικά η ευρύτερη αυτή προσέγγιση, όταν η οπτική του φύλου μοιάζει να είναι κατά κανόνα απούσα από τις διεκδικήσεις των ίδιων των φορέων πολιτικής δράσης και από τα γεγονότα διαμαρτυρίας που σημειώνονται σε πολλές χώρες με αφορμή την κρίση; Θα επανέλθω στο ερώτημα. Ωστόσο είναι απαραίτητο να επισημανθεί ήδη ότι γυναίκες είναι όλο και περισσότερο ορατές, δηλαδή *παρούσες*, σε τέτοιες εκδηλώσεις ακόμη και σε κοινωνίες με παραδοσιακότατο σύστημα έμφυλων σχέσεων. Και αυτό, από μόνο του είναι ίσως ισχυρότατη ένδειξη έμφυλης διεκδίκησης αντίστοιχη με τα κοινωνικοπολιτικά δεδομένα της εποχής. Επιπλέον στην Ελλάδα, όπως προκύπτει από τα στοιχεία που παραθέτει η Μ. Κακεπάκη στο κείμενό της σε αυτό το τεύχος, η χρονική συγκυρία της κρίσης φαίνεται πως κινητοποιεί σε ανάλογο βαθμό γυναίκες και άνδρες, ενώ οι νέες και οι γηραιότερες γυναίκες αντιμετωπίζουν μαζικότερα από τους αντίστοιχους άνδρες τη δράση τους σε εκδηλώσεις διαμαρτυρίας «ως έναν νέο τρόπο να ακουστεί η φωνή [τους]».

Γιατί όμως να απομονώσουμε αναλυτικά το φύλο ως μορφή ανισότητας, αφού προφανώς δεν αποτελεί τη μοναδική, ούτε βέβαια τη γενικότερα αποδεκτή ως τέτοια, και γιατί να το συνεξετάσουμε με την κρίση; Μια εξαιρετικά συνοπτική απάντηση στο ερώτημα αυτό θα έπρεπε αρχικά να υπογραμμίσει (πέρα από το προφανές, δηλαδή το μέγεθος του φορέα της σχετικής ανισότητας, που είναι οι γυναίκες ως κοινωνική κατηγορία), ότι η συνύπαρξη πολιτικής ισότητας και κοινωνικής ανισότητας είναι ιδιαίτερα προβληματική με σημείο αναφοράς το φύλο:³⁸ αφενός γιατί, σε αντίθεση με την κοινωνική τάξη και την ανισότητα που ανάγεται σε αυτή –η οποία είναι *θεωρητικά* δυνητικά αναστρέψιμη, μέσω ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας (αλλά και προφανώς πολύ περισσότερο μελετημένη)–, το φύλο, ως στοιχείο της ταυτότητας των υποκειμένων, δεν ακυρώνεται στις παρούσες συνθήκες και στην ουσία δεν μεταβάλλεται. Παρότι βεβαίως η αντίληψη για την κοινωνική σημασία του αλλάζει ιστορικά. Αφετέρου γιατί η ανισότητα και η υποτέλεια που ανάγονται στο φύλο παρουσιάζουν την ιδιομορφία ότι επηρεάζουν τα υποκείμενα σε όλα τα επίπεδα της ζωής τους, ακόμη και στα πιο προσωπικά, όπως είναι αυτό που συνδέεται με τη σεξουαλικότητα. Κυρίως δε διότι στη

38. Στο Μ. Παντελίδου Μαλούτα, *Το φύλο της δημοκρατίας*, ό.π., ασχολούμαι περισσότερο με το ερώτημα αυτό.

σύγχρονη κριτική θεωρία η σκοπιά του φύλου αποτελεί ιδιαίτερα γόνιμη οπτική από την οποία απορρέουν ριζοσπαστικές θεωρήσεις για την ιδιότητα του πολίτη και τη σύγχρονη δημοκρατία, θεωρήσεις οι οποίες ξεπερνούν τη διάκριση γυναίκες-άνδρες, για να αναφερθούν στο έμφυλο υποκείμενο και συνεπώς στο αφετηριακό σημείο κάθε κριτικής για τη δημοκρατία.³⁹ Και αυτό μας ενδιαφέρει πολύ ενόψει της διαμόρφωσης μιας προοπτικής εξόδου από την κρίση.

IV. Σε περίοδο σαν αυτή που βιώνουμε βλέπουμε ότι αφενός η κρίση έχει φύλο, από την άποψη τόσο των έμφυλων παραδοχών «που αποτελούν υπόστρωμα των χρηματιστηριακών και μακρο-οικονομικών πολιτικών», όσο και από αυτή της «έμφυλη(ς) σύνθεση(ς) όσων παίρνουν τις αποφάσεις...»⁴⁰ και αφετέρου η διαχείριση που της γίνεται αυξάνει τις κοινωνικές ανισότητες, δεν διευκολύνει καθόλου τη θεσμοθέτηση μέτρων που να ανακουφίζουν ιδιαίτερα ορισμένες από αυτές και παράλληλα κάνει τον αγώνα κατά της έμφυλης ανισότητας να μοιάζει με πολυτέλεια. Βλέπουμε επίσης ότι το φύλο διαφοροποιεί, εντείνει για τις γυναίκες τις συνθήκες κρίσης ή με άλλα λόγια η κρίση είναι χειρότερη για τις γυναίκες, αλλά συγχρόνως «το φύλο γίνεται άορατο στην κρίση».⁴¹ Όταν η φτώχεια, η ανέχεια και η απελπισία είναι τόσο μαζικές, ποιος νοιάζεται αν είναι λίγο πιο μαζικές για τις γυναίκες; Και ενώ σταθερά οι γυναίκες πρωταγωνιστούν στην ανεργία, στις κατώτερες θέσεις στην εργασιακή ιεραρχία, στις πρόσκαιρες και επισφαλείς μορφές απασχόλησης, το ότι στην κρίση το ποσοστό ανεργίας τους αυξάνει με *λιγότερο* ταχείς ρυθμούς από αυτό των ανδρών⁴² δεν υποδηλώνει τίποτα άλλο παρά τη χαμηλότερη θέση των γυναικών στην αγορά εργασίας και τις προϋπάρχουσες διακρίσεις οι οποίες τις «προστατεύουν» από το να πρωταγωνιστούν και

39. Στο ίδιο.

40. Βλ. S. Walby, «Gender and the financial crisis», paper prepared for the UNESCO project Gender and the financial crisis, 4.2009. <http://www.lancs.ac.uk/fass/sociology/profiles/34/> όπως αναφέρεται από την Ε. Αβδελά, «Το φύλο στην (σε) κρίση ή τι συμβαίνει στις “γυναίκες” σε χαλεπούς καιρούς», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 115, 2011, σ. 17-26, ιδιαίτερα σ. 19. Η ανακρίνωσα αυτή της S. Walby, σε συνέδριο της UNESCO για τις έμφυλες επιπτώσεις της κρίσης, αποτελεί τη σημαντικότερη αναφορά για το θέμα μέχρι σήμερα.

41. Βλ. Ε. Αβδελά, «Το φύλο στην (σε) κρίση ή τι συμβαίνει στις “γυναίκες” σε χαλεπούς καιρούς», *ό.π.*

42. Για τη μείωση στο «χάσμα απασχόλησης» γυναικών και ανδρών σε πολλές χώρες μετά το 2008 λόγω της κρίσης και γενικότερα για τις συνέπειες της κρίσης στην έμφυλη ισοτιμία στην Ευρώπη και τις ΗΠΑ βλ. Μ. Karamessini - J. Rubery (επιμ.), *Women and Austerity. The Economic Crisis and the Future for Gender Equality*, Routledge, Λονδίνο 2013.

στους ρυθμούς απώλειας της δουλειάς τους. (Τι ειρωνεία!). Είναι μάλιστα εξαιρετικά ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε ότι, ενώ δεν είναι πολύ μακριά η εποχή οπότε στο πλαίσιο του ελληνικού «νομικού πολιτισμού» η μαρτυρία δύο γυναικών άξιζε όσο η μαρτυρία ενός ανδρός, φαίνεται ότι κάτι αντίστοιχο συμβαίνει σήμερα με την ανεργία. Πώς αλλιώς θα λειτουργήσει η προτροπή για ύπαρξη τουλάχιστον ενός εργαζομένου σε κάθε οικογένεια με δεδομένες τις σχετικές στερεότυπες αντιλήψεις, από το να καταδειχθεί πως η εργασία των ανδρών είναι πιο σημαντική από την αντίστοιχη των γυναικών; Εξάλλου όλα τα διαθέσιμα εμπειρικά δεδομένα καταγράφουν ως πλειοψηφούσα την αντίληψη ότι σε συνθήκες ανεργίας οι άνδρες πρέπει να έχουν προτεραιότητα στην ανεύρεση εργασίας. Με βάση στοιχεία του 5ου γύρου της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας (ESS), για παράδειγμα, φαίνεται ότι 44,3% του ελληνικού δείγματος συμφωνεί με την άποψη ότι «οι άνδρες έχουν μεγαλύτερο δικαίωμα στη δουλειά όταν οι θέσεις εργασίας είναι λίγες», ενώ 33% διαφωνεί, με τους άνδρες βεβαίως να συμφωνούν πολύ περισσότερο από τις γυναίκες (52,5%, έναντι 37,7%).

Η δημοκρατία όμως αναμφίβολα πλήττεται και από την ανακοπή στην πορεία θεσμοθέτησης μέτρων καταπολέμησης της έμφυλης ανισότητας, από τις προσπάθειες αναπροσανατολισμού ευρωπαϊκών πόρων για το φύλο προς άλλες πιο «επείγουσες» ανάγκες⁴³ και βεβαίως από την αναβίωση ενός πρωτόλειου προτύπου επιθετικού ανδρισμού, που νομιμοποιείται πλέον και μέσω της αποκάλυπτης παρουσίας του στο κοινοβούλιο της κρίσης –όσο και εάν, είναι αλήθεια, από το ελληνικό κοινοβούλιο ποτέ δεν εξέλειπε ο σεξισμός, ενδημικός στην ελληνική κοινωνία και πολιτεία. Το φύλο έτσι γίνεται και δίοδος μέσω της οποίας η κρίση καταβάλλει πρόσθετα κτυπήματα στη δημοκρατία.

Πράγματι η εμφάνιση ακραίων πολιτικών μορφωμάτων που εκφράζονται κυριαρχικά μέσω του ρατσισμού και του σεξισμού, αλλά και της βίας, αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα στοιχεία του νέου πλαισίου που διαμορφώθηκε μετά τις εκλογές της κρίσης (Μάιος και Ιούνιος 2012) και την τομή την οποία φαίνεται να σηματοδοτούν στην εκλογική ιστορία της Μεταπολίτευσης. Το ότι απεχθή πολιτικά μορφώματα αποκτούν οντότητα και τυπική θεσμική

43. Η Μ. Στρατηγάκη, σε άρθρο της στην εφημερίδα *Τα Νέα*, 8.3.2013, περιγράφει πώς οι δημόσιες πολιτικές, αντί να πολλαπλασιάζονται στις τρέχουσες συνθήκες, υποβαθμίζονται δραστικά για πρώτη φορά από την ίδρυση της ΓΓΙ, με άλλοθι την οικονομική κρίση, παρότι λεφτά (κοινοτικά) υπάρχουν τα οποία αν δεν απορροφηθούν χάνονται. Βλ. και παρακάτω το άρθρο της Μ. Στρατηγάκη στο ανά χειράς τεύχος.

νομιμοποίηση διευκολύνεται από το γεγονός πως εκεί μπορεί να διοχετευτεί μέρος της οργής και της δυσαρέσκειας ορισμένων πολιτών, ενώ επιπλέον οι σχετικοί φορείς εκφράζονται μέσω μιας ανεπεξέργαστης και παρωχημένης κουλτούρας προκλητικού ανδρισμού, που υποβόσκει στην ελληνική κοινωνία και όπως φαίνεται χρειάζεται και πολιτικές διεξόδους. Οι Ε. Αβδελά και Α. Ψαρρά⁴⁴ ορθότατα επισημαίνουν ότι οι σύγχρονες εκδοχές του ναζισμού «δεν αποτελούν το κλειδί που θα μας επιτρέψει να αντιληφθούμε γιατί ένα 7% του εκλογικού σώματος στήριξε τη Χρυσή Αυγή». Αυτό είναι μάλλον ενδεικτικό της ανθεκτικότητας και της αναζωπύρωσης λόγω κρίσης «κάποιων “βαθιών δομών” της ελληνικής κοινωνίας οι οποίες είχαν αφοπλιστεί πολιτικά» κατά τις πρώτες δεκαετίες της Μεταπολίτευσης. Οι δύο συγγραφείς εννοούν τον αντισημιτισμό, τον ρατσισμό, τον εθνικισμό, «την απαξίωση του πολιτικού προσωπικού –που φλερτάρει με τον αντικοινοβουλευτισμό» και τον σεξισμό. Δομές που αφορούν τρόπους πρόληψης και διαχείρισης της ετερότητας και συγκροτούν ένα συμπαγές σε μεγάλο βαθμό πλέγμα.⁴⁵ Ο τρόπος διαχείρισης της κρίσης ευνοεί την αύξηση της πολιτικής έκφρασης σχετικών στάσεων, κάτι που πιστοποιείται δημοσκοπικά με την εξέλιξη στα ποσοστά υπέρ του πολιτικού αυτού χώρου.

Αν σε σχέση με το παραπάνω επικεντρωθούμε στο φύλο και συνακόλουθα στον σεξισμό, θα πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι η προβολή μιας κανονιστικής ανδρικής ταυτότητας έντονης αρρενωπότητας, χαρακτηριστικό του προαναφερθέντος πολιτικού χώρου (στην εκλογική πελατεία του οποίου, ας μην ξεχνάμε, υπεραντιπροσωπεύονται νέοι άνδρες) αποκλείει πεδία ετερότητας. Αποκλείοντας όμως ρητά ή άρρητα άλλους τρόπους να είναι κανείς άνδρας (αποκλεισμός που πηγάζει πολύ πέρα από την ομοφοβία), αποκλείει παράλληλα και άλλους τρόπους να είναι κανείς, σκέτο. Έτσι η όξυνση της ξενοφοβίας και του ρατσισμού είναι απολύτως αναμενόμενες. Κι ενώ έχουμε από καιρό διαπιστώσει και εμπειρικά την έκταση της απόρριψης του «άλλου» που χαρακτηρίζει την ελληνική πολιτική κουλτούρα,⁴⁶ η κρίση ενέτεινε την

44. Ε. Αβδελά - Α. Ψαρρά, «Απόκρυφες πιυχές της μελανής ψήφου», *Ενθέματα της Αυγής*, 1.7.2012.

45. Στο ίδιο.

46. Βλ. Θ. Μαλούτας - Μ. Παντελίδου Μαλούτα - Ε. Βαρίκα - Κ. Δοξιάδης - Γ. Κανδύλης, «Η απόρριψη του “άλλου” ως τρόπος αντιμετώπισης της ετερότητας. Επεξεργασία σχετικών δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας για την Ευρώπη και την Ελλάδα», στο Π. Καφετζής - Θ. Μαλούτας - Ι. Τοίγγανου, *Πολίτες – Κοινωνία – Πολιτική*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 2007, σ. 63-98.

τάση ενοχοποίησης των ξένων για σχεδόν όλα τα δεινά, ενοχοποίηση που συχνά επιτρέπει στο «διαφορετικό» να αναχθεί και σε πόλος εκτόνωσης του θυμού και της αγανάκτησης. Η άσκηση σωματικής βίας σε βάρος μεταναστών για παράδειγμα προβάλλεται και γίνεται συχνά ανεκτή ως παραβατικότητα β' κατηγορίας, αφού αφορά μη πολίτες που ως εκ τούτου συχνά προσλαμβάνονται και ως «άνθρωποι β' κατηγορίας». Όσο για τον λόγο περί γυναικών που συνοδεύει αυτή την αντίληψη περί «ανδρισμού» και πολυπολιτισμικής συνύπαρξης, αυτός είναι διττός: παρατηρείται να συνυπάρχει εμφανέστατος «μισογυνισμός με ταυτόχρονο εγκώμιο της γυναικείας “φύσης”, “χειραφέτηση” των γυναικών», που στρατεύονται στον σχετικό πολιτικό χώρο, με παράλληλο «περιορισμό τους στα “γυναικεία” καθήκοντα».⁴⁷ Πέρα από την παρατηρούμενη συνέπεια –ο ακραίος «ματσό» ανδρισμός συνυπάρχει με ρατσισμό, αλλά και μισογυνισμό με εξιδανίκευση «γυναικείων ιδιοτήτων»– όλ' αυτά ασφαλώς αποτελούν ουσιώδες πιασγύρισμα στην πορεία προς τον «εκδημοκρατισμό της δημοκρατίας». Όπως γενικότερα αποτελούν εμπόδιο για τη δημοκρατία όλες οι αμυντικές ταυτότητες, πίσω από τις οποίες συχνά θωρακίζονται ιδιαίτερα σε συνθήκες κρίσης υποκείμενα και ομάδες που αισθάνονται ότι για κάποιον λόγο απειλούνται από τις εξελίξεις και έτσι «επιστρέφουν» σε ταυτότητες που θεωρούνται βασικές ή πρωταρχικές («είμαι άνδρας», «είμαι Έλληνας») και οι οποίες βιώνονται απορριπτικά προς άλλες αντίστοιχες.

Όσο για τις διαπροσωπικές έμφυλες σχέσεις είναι εύλογο το ερώτημα τι συμβαίνει σε συνθήκες κρίσης και γενικευμένης ανεργίας. Τι επιφυλάσσεται στο παραδοσιακό πρότυπο ανδρισμού που είναι στραμμένο προς τα επιτεύγματα; Πώς βιώνεται η κρίση από διαφορετικές εκφάνσεις του ανδρισμού, τα πλεονεκτήματα του οποίου μπορεί ενίοτε να συνιστούν «παγίδα» για τους φορείς του, όπως υποστηρίζει ο P. Bourdieu,⁴⁸ οι συνέπειες της παγίδας όμως επιβαρύνουν πρωτίστως τις γυναίκες; Μεταλλάσσονται οι «ανδρισμοί» στις παρούσες συνθήκες;⁴⁹ Τα ζευγάρια λειτουργούν πιο συνεργατικά; Έχουν αμφισβητήσει στην πράξη, έστω εξ ανάγκης, την αυστηρή έμφυλη κατανομή ρόλων; Και τι σημαίνει αυτό για το μέλλον των έμφυλων σχέσεων; Τα πρότυπα «ματσό» ανδρισμού που επιδιώκουν ακραίες μορφές γυναικείας υποτέλειας, υφίστανται πλήγμα; Ακυρώνονται ή τουλάχιστον υποχωρούν

47. Α. Ψαρρά, «Τιμωροί με φύλο στον Άγιο Παντελεήμονα», *Ενθέματα της Αυγής*, 29.1.2012.

48. Βλ. P. Bourdieu, *La domination masculine*, ό.π.

49. Βλ. R.W. Connell, *Masculinities*, Polity Press, Cambridge 2005.

στις νέες συνθήκες, οπότε ενδέχεται η σύντροφος να εργάζεται και ο σύντροφος να είναι άνεργος; Ή αντίθετα ενισχύονται, λειτουργώντας ως δίοδοι εκτόνωσης και αυτοεπιβεβαίωσης λόγω υπεραναπλήρωσης –τώρα μάλιστα που βρίσκουν και έκδηλη θεσμική νομιμοποίηση– προσβάλλοντας περαιτέρω τη δημοκρατία;

Ερωτήματα θέτω⁵⁰ που μόνο μετά από έρευνα μπορούν να απαντηθούν. Και μόνο η ιστορική εξέλιξη θα καταδείξει τι θα επικρατήσει στο πεδίο των έμφυλων σχέσεων ως απόρροια της κρίσης σε σχέση με το αν αμβλύνεται ή οξύνεται η δόμηση και η λειτουργία του φύλου ως παγιωμένης δυαδικής αντίθεσης. Το βέβαιο είναι ότι η κρίση επιδρά στο σύστημα έμφυλων σχέσεων και σε παραδοσιακές ισορροπίες, ενώ βεβαίως οι αλλαγές στην απασχόληση λόγω κρίσης μπορεί να οδηγήσουν σε νέες στρατηγικές γάμου/συμβίωσης/συγκατοίκησης και σε διαφορετικές δυνατότητες διαμόρφωσης της έμφυλης υποκειμενικότητας, λιγότερο καταπιεστικές, ενδέχεται όμως και να «βιωθούν ως νέα πεδία δράσης για υπάκουες κόρες και συζύγους».⁵¹ Συγχρόνως αναμφίβολα η κρίση επιβαρύνει πρόσθετα τις γυναίκες, διότι λόγω της δεδομένης κατανομής έμφυλων ρόλων, αυτές έχουν επιφορτιστεί και με τους ρόλους όσων φροντίζουν, εξυπηρετούν, επιδιώκουν να ευχαριστήσουν τους άλλους, στοιχεία βεβαίως αρνητικά για τη δημοκρατική συνύπαρξη, η οποία δεν μπορεί να υπάρξει μεταξύ φορέων άνισων και ιεραρχικά κατανεμημένων ρόλων. Ρόλοι οι οποίοι μάλλον μόνο φαινομενικά συγκλίνουν στην κρίση που βάλλει εναντίον όλων, ενώ ενδέχεται αντίθετα να βιώνονται ως ακόμη εντονότερα αποκλίνοντες,⁵² αφήνοντας πάλι στις γυναίκες την πρωταρχική ευθύνη να «τα βγάλουν πέρα» με τη δύσκολη καθημερινότητα της επιβίωσης.

50. Βλ. Ε. Αβδελά, «Το φύλο στην (σε) κρίση ή τι συμβαίνει στις “γυναίκες” σε χαλεπούς καιρούς», *ό.π.*, σ. 23· η συγγραφέας διατυπώνει πρόσθετα ερωτήματα, όπως κατά πόσο υπάρχει αύξηση στις εγκυμοσύνες που να συνδέεται με την κρίση και την ανεργία των γυναικών, αλλά και κατά πόσον έχει αυξηθεί η απασχόληση γυναικών που έχασαν τη δουλειά τους, σε οικογενειακές επιχειρήσεις, με ό,τι σημαίνουν τα παραπάνω για τις γυναικείες διαδρομές ζωής.

51. Τζ. Ου. Σκοτ, «Το φύλο: μια χρήσιμη κατηγορία ιστορικής ανάλυσης», *ό.π.*, σ. 319.

52. Δεν αναφέρομαι εδώ στους *κοινωνικούς ρόλους* ως εννοιολογικό εργαλείο στο πλαίσιο μιας αυστηρής δομολειτουργικής προσέγγισης, όπως προτάθηκε από τον Talcott Parsons το 1942 («Age and Sex in the Social Structure of the United States», *American Sociological Review*, τόμ. 7, τχ. 5, σ. 604-616). Εξάλλου ο σεξισμός του σχετικού αναλυτικού υποδείγματος και οι «φυσικοποιημένες» άρρητες αναφορές του είναι ολοφάνερες πλέον. Χρησιμοποιώ την έννοια αποχρωματισμένη από τη θεωρητική της γενεαλογία, ως κοινωνιολογική κατηγορία που αναφέρεται στους τρόπους τους οποίους μαθαίνουν κοινωνικά γυναίκες και άνδρες να ενεργούν με βάση τις προδιαγραφές των έμφυλων προτύπων.

Έχει δίκιο ο Μαρκ Μαζάουερ,⁵³ που επισημαίνει με αφορμή την Ιταλία και αναφερόμενος στο ενδεχόμενο στροφής προς τον λαϊκισμό σε συνθήκες κρίσης, ότι: «Όσοι κηρύσσουν τη λιτότητα δεν συνειδητοποιούν ότι συμβάλλουν στην κρίση της δημοκρατίας». Βεβαίως, συμφωνώ. Αλλά προσθέτω ότι δεν είναι μόνο αυτός ο κίνδυνος για τη δημοκρατία από την κρίση και τη λιτότητα. Ούτε ο φαύλος κύκλος λιτότητας και ανεργίας που εγκαθιδρύεται και οδηγεί σε αυξανόμενη φτώχεια και ανέχεια. Ουσιαστικότερος ακόμη για τη δημοκρατία είναι ο κίνδυνος που αφορά την ακύρωση της (όποιας, ατροφικής, υπάρχουσας) οικουμενικότητας της ιδιότητας του πολίτη. Η λιτότητα δεν επιτρέπει ακόμη περισσότερο τη συνύπαρξη των πολιτών ως ισότιμων, διότι βάζει εναντίον τους άνισα, και σε αυτή την προσβολή της οικουμενικότητας της ιδιότητας του πολίτη οι γυναίκες κατέχουν πρωταγωνιστικό ρόλο ως θύματα. Είναι δε προφανές ότι οι ανισότητες φύλου, όπως όλες οι μορφές ανισότητας, αφορούν τη δημοκρατία, αφού είναι απόλυτα συνδεδεμένες πρακτικά και συμβολικά με τη δυνατότητα να λειτουργήσουν οι πολίτες συμμετοχικά⁵⁴ και να συμβιώσουν όσο γίνεται πιο δημοκρατικά, κάτι που είναι και ο απώτερος στόχος της πολιτικής. Η πολιτική στην αντίληψή μου απαντά πρωτίστως στο ερώτημα *πώς μπορούμε να συμβιώσουμε καλύτερα*; Με το καλύτερα να παραπέμπει πάντα, απαρέγκλιτα στο δημοκρατικότερα, κάτι που δεν μπορεί παρά να εμπεριέχει και την έγνοια για τους άλλους και για το δημόσιο συμφέρον, έγνοια που διαμορφώνεται και πραγματώνεται με την έμπρακτη, ισότιμη, ατομική και συλλογική συμμετοχή, αφού βεβαίως εξασφαλίζονται οι προϋποθέσεις για τη διαμόρφωσή της. Τόσο η κρίση, ως παράγοντας που κάνει μια κανονικότητα (και μάλιστα τη συγκεκριμένη νεοφιλελεύθερη) «να μοιάζει με έκτακτο συμβάν»⁵⁵ προβάλλοντας βάνουσα την ταξική δόμηση της κοινωνίας, όσο και εξ ορισμού το φύλο βρίσκονται σε απόλυτη αντίθεση με αυτό το «δημοκρατικότερα», ενώ συγχρόνως μπορούν δυνητικά να συγκροτήσουν και (συγκρουσιακά) πεδία για την προσέγγισή του.

V. Αν αποτιμήσουμε από αυτή την άποψη στοιχεία που σχετίζονται με την

53. Μ. Μαζάουερ, «Απειλή για τη Δημοκρατία η λιτότητα», *Financial Times* –αναπαράγεται στο *Left.gr*, 01/03/2013.

54. Οι διαφορές στη συμμετοχικότητα και την έμπρακτη πολιτική συμμετοχή ανάλογα με τη θέση στο σύστημα κοινωνικών σχέσεων είναι πολλαπλά τεκμηριωμένες. Ενδεικτικά βλ. δεδομένα από την ελληνική πολιτική κουλτούρα στο Μ. Παντελίδου Μαλούτα, *Πολιτική συμπεριφορά: θεωρία, έρευνα και ελληνική πολιτική*, ό.π.

55. Βλ. Α. Αθανασίου, *Η κρίση ως «κατάσταση έκτακτης ανάγκης»*. *Κριτικές και αντιστάσεις*, ό.π.

κρίση και αποτυπώθηκαν στις «εκλογές της κρίσης» και την περιρρέουσα πολιτική ατμόσφαιρα της εποχής, μπορούμε κατ' αρχάς να υποστηρίξουμε ότι υπάρχουν ενδείξεις σχετικά με την ανακοπή της τάσης προς αυξανόμενη απομάκρυνση από τα κοινά, που συμβάλλει περαιτέρω στην απαξίωση της πολιτικής. Παρατηρείται επίσης μείωση στην «επιλογή» της ιδιώτευσης με βάση την οποία, όπως υποστηρίζει ο Τσουκαλάς, τα άτομα ωθούνται να παλέψουν «για τη βελτίωση της μοίρας του(ς) για ατομικό και μόνο λογαριασμό του(ς)». ⁵⁶ Τάσεις που χαρακτήριζαν την προηγούμενη περίοδο εντασσόμενες σε μια γενικότερη ευρωπαϊκή κατεύθυνση απομάκρυνσης από την πολιτική και το πολιτικό και έμφασης στην ατομικότητα και την ιδιώτευση. Αντίθετα τώρα υπάρχουν σαφείς ενδείξεις σχετικά με την αύξηση στη διάδοση της αντίληψης για τη βαρύτητα της συλλογικότητας και τη σημασία της από κοινού διαχείρισης του μέλλοντος όλων, στοιχεία προφανώς σημαντικά για τη δημοκρατία. ⁵⁷ Σύμφωνα με αυτή τη συλλογιστική θα πρέπει να υπογραμμίσουμε τη σημασία των πολλαπλών μαζικών εκδηλώσεων και των γεγονότων διαμαρτυρίας που παρατηρήθηκαν στη διάρκεια της κρίσης, κεντρική συνιστώσα των οποίων υπήρξε η επιθυμία «να πάρουμε τη ζωή στα χέρια μας». ⁵⁸ Γεγονότα τα οποία έχουν συχνά πρωτίστως ηθικό περιεχόμενο, ορισμένες φορές εκφράστηκαν με νέου τύπου συμμετοχικές πρακτικές, ενίοτε είχαν/έχουν πολιτικά αδιαμόρφωτο (ή ορισμένες φορές ακόμη και διφορούμενο) χαρακτήρα, ενώ μένει να αποτιμηθεί η συνολική πολιτική εισφορά τους στη διέξοδο από την κρίση. ⁵⁹ Είναι ωστόσο απαραίτητο να υπογραμμιστεί ότι στις συνθήκες της κρίσης κινητοποιήθηκαν συλλογικά και μαζικά κατηγορίες πολιτών που προηγουμένως δεν ήταν ενεργοί και (σε πολλές χώρες όπως και στην Ελλάδα) ιδιαίτερα νέοι/ες, δηλαδή μια κατηγορία ηλικιών που είχε κοινωνικοποιηθεί σε πλαίσιο όπου ευνοείτο η ατομικότητα, ο ανταγωνισμός, η έλλειψη πολιτικού ενδιαφέροντος ως lifestyle επιλογή, αλλά και η απόρριψη του κα-

56. Κ. Τσουκαλάς, *Η επινόηση της ετερότητας*, Καστανιώτης, Αθήνα 2010, σ. 91.

57. Αναπτύσσω περαιτέρω το ζήτημα στο Μ. Παντελίδου Μαλούτα, *Πολιτική συμπεριφορά: θεωρία, έρευνα και ελληνική πολιτική*, ό.π.

58. Βλ. Κ. Ι. Καβουλάκος, «Κινήματα και δημόσιοι χώροι στην Αθήνα: χώροι ελευθερίας, χώροι δημοκρατίας, χώροι κυριαρχίας», στο Θ. Μαλούτας - Γ. Κανδύλης κ.ά., *Το κέντρο της Αθήνας ως πολιτικό διακύβευμα*, ΕΚΚΕ/Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2013, σ. 253. Ο συγγραφέας αναφέρεται στο «κίνημα των πλατειών» διευκρινίζοντας ότι δεν επιλέγει την αναφορά σε «αγανακτισμένους», διότι αυτή η ονομασία «αποδίδει στο αρχικό συναισθηματικό κίνητρο συμμετοχής... μεγαλύτερη σημασία από αυτή που...είχε», σ. 249.

59. Βλ. ενδιαφέρουσες σχετικές παρατηρήσεις στο Α. Φραγκουδάκη, *Ο εθνικισμός και η άνοδος της ακροδεξιάς*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013.

θιερωμένου πολιτικού συστήματος ακόμη και της πολιτικής γενικά ως κοινωνικής διαδικασίας.

Αν δεχτούμε δε ότι πέρα από τη (συγκυριακή;) κατεύθυνση της ψήφου πολύ πιο σημαντικό είναι να εντοπίσουμε ενδεχόμενες αλλαγές στο συνολικό όραμα κοινωνίας από το οποίο εμφορούνται οι ψηφοφόροι της κρίσης, και το οποίο δειλά μόνο διαφάνηκε στα αποτελέσματα και την περιρρέουσα ατμόσφαιρα των τελευταίων εκλογών, μπορούμε νομίζω να υποστηρίξουμε ότι σε αυτά αποτυπώνονται όντως σημαντικές και ενδεχομένως αντιφατικές αλλαγές καθώς και νέα στοιχεία που αφορούν το αξιακό υπόβαθρο των εκλογικών επιλογών. Υπόβαθρο που συγκροτεί και τον πυρήνα της πολιτικής ταυτότητας των υποκειμένων. Τα νέα αυτά στοιχεία μάς υποψιάζουν σχετικά με αλλαγές που συνδέονται με το συνολικό όραμα κοινωνίας των πολιτών, ενώ η συγκυρία της κρίσης λειτουργεί γι' αυτές ως καταλύτης, κάτι που δεν σημαίνει αναγκαστικά ότι και οι συνέπειες των αλλαγών αυτών θα είναι συγκυριακές, αφού η κρίση λειτουργεί ως ισχυρότατος κοινωνικοπολιτικός παράγοντας και ως καθοριστική διαμορφωτική εμπειρία. Πρόκειται για νέα πολιτισμικά δεδομένα, που αφενός διαλέγονται με πάγιες συνιστώσες της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας και αφετέρου καταγράφουν σχηματικά δύο διαφορετικές αφηγήσεις για το πώς φτάσαμε ως εδώ και τι συμβαίνει στην κρίση, αλλά κυρίως σχετικά με το *σε τι προσβλέπουμε μετά από αυτή*. Διαμορφώνονται έτσι σημαντικά εμπειρικά, αλλά και κανονιστικά ερωτήματα που αφορούν την εξέλιξη της δημοκρατίας, ιδιαίτερα όταν ο πληθυντικός (*προσβλέπουμε*) παίρνει τη θέση του ενικού.

Γίνεται μάλιστα όλο και πιο φανερό λόγω της κρίσης ότι αυτό που χρειάζεται είναι μια δημοκρατική και όχι φιλελεύθερη αντίληψη της ιδιότητας του πολίτη. Γιατί η φιλελεύθερη προσλαμβάνει την ιδιότητα αυτή ως ένα τυπικό στάτους, που επιτρέπει στον φορέα του να ψηφίζει για να προασπίσει ιδιωτικά συμφέροντα. Με μια έννοια ο πολίτης του φιλελευθερισμού ψηφίζοντας δεν βγαίνει καν από την ιδιωτική σφαίρα, η αυτονομία του πολιτικού διατηρείται απόλυτα και οι αντιπρόσωποι διατηρούν την αποκλειστική ευθύνη για τις πολιτικές αποφάσεις.⁶⁰ Αυτή η αντίληψη για τους πολίτες έρχεται σε σύγκρουση με τη θεωρία της δημοκρατίας, η οποία αντιλαμβάνεται τους πολίτες ως συμμετόχους, συνυπεύθυνους στη διαδικασία λήψης αποφάσεων, οι οποίοι δίνουν εντολή σε λογοδοτούντες εκπροσώπους με στόχο το δημόσιο

60. Βλ. γι' αυτή την προβληματική C. Pateman, *Democracy, feminism, welfare*, Routledge, Λονδίνο 2011, σ. 24.

συμφέρον, προφανώς από τη δική τους συγκεκριμένη σκοπιά. Γι' αυτό και χρειάζεται δημοκρατική και όχι φιλελεύθερη αντίληψη της ιδιότητας του πολίτη, ώστε ο/η πολίτης να είναι συμμετέχων/η συνεχώς, καθημερινά και όχι καταναλωτής/τρια στην πολιτική αγορά αγαθών κάθε τέσσερα χρόνια. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι αυτή την ιδιότητα του πολίτη διεκδίκησαν (ορισμένοι/ες) πολίτες στην κρίση. Ενδεχομένως κατά τρόπο χρονικά και χωρικά οριοθετημένο, πάντως μαζικά και συλλογικά απαίτησαν να έχουν λόγο στη διαμόρφωση της μοίρας τους. (Αυτό ακριβώς που ιστορικά διεκδικούν οι γυναίκες μέσω του φεμινισμού). Ορισμένοι/ες δε εφάρμοσαν συστηματικά αμεσο-δημοκρατικές διαδικασίες στο πλαίσιο του μικρόκοσμου της διαμαρτυρίας τους,⁶¹ υπογραμμίζοντας έτσι τον εγγενώς διττό χαρακτήρα της κρίσης στον οποίο αναφερθήκαμε και αναδεικνύοντας το σκέλος που αφορά την κρίση ως πεδίο αμφισβήτησης και ανατροπών.

VI. Και ενώ οι πολίτες στην Ελλάδα (και αλλού) μοιάζει όντως να επανακάμπουν στην πολιτική διαδικασία τα τελευταία χρόνια –χωρίς όμως να είναι πάντα σαφές τι είδους προτάγματα καθοδηγούν τα αιτήματά τους ούτε κυρίως τι είδους δημοκρατία θα (επιδιώξουν να) διαμορφώσουν με βάση αυτά– ένα είναι σαφές: η κρίση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, προπομπός και παρεπόμενο συγχρόνως της παρούσας κρίσης, δεν θα ξεπεραστεί ουσιαστικά αν δεν προσεγγιστεί το χειραφετητικό περιεχόμενο της δημοκρατίας σε όλο του το εύρος. Όστε να περιλαμβάνει δηλαδή όλες τις κατηγορίες υποτελών και όλες τις μορφές υποτέλειας, στο πλαίσιο των οποίων οι διακρίσεις φύλου έχουν παραδειγματική υπόσταση: ας μην ξεχνάμε ότι το φύλο λειτουργεί και ως «πρωταρχικός τρόπος νοηματοδότησης των σχέσεων εξουσίας».⁶² Εξάλλου καταπολέμηση της έμφυλης ανισότητας σημαίνει παράλληλα και συμβολή στην καταπολέμηση της φτώχειας, αλλά και προαγωγή των ανθρώπινων δικαιωμάτων,⁶³ κάτι που δείχνει και την κεντρικότητα του φύλου στην κοινωνική οργάνωση και συνακόλουθα στα οράματα μεταβολών που την αφορούν. Αλλά και κάτι που ενδεχομένως διακρίνεται, αχνά έστω, στην αίσθηση ασφυξίας που αποπνέουν συχνά τα φαινόμενα διαμαρτυρίας και οι «εξεγέρσεις» των νέων, για τους/ις οποίους/ες δεν μπορεί παρά και το φύλο να λειτουργεί σήμερα, σε ένα επίπεδο, ως πρόσθετος παράγοντας δυσφορίας.⁶⁴

61. Βλ. Ν. Sotiropoulos - G. Sotiropoulos, «Direct democracy now!: The Greek *indignados* and the present cycle of struggles», *Current Sociology*, τόμ. 61, τχ. 4, 2013, σ. 443-456.

62. Τζ. Ου. Σκοτ, «Το φύλο: μια χρήσιμη κατηγορία ιστορικής ανάλυσης», *ό.π.*, σ. 309.

63. S. Walby, «Gender and the financial crisis», *ό.π.*, σ. 28.

64. Αλλά αυτό αποτελεί ερευνητική υπόθεση, προς διερεύνηση.

Οι όψεις της κρίσης που διερευνώνται στα άρθρα που ακολουθούν συγκλίνουν προς την ίδια συμπερασματική υπόθεση: ακριβώς επειδή η κρίση δεν αποτελεί αλλαγή ουσίας, αλλά ακραία μορφή του υπάρχοντος και του «κανονικού»,⁶⁵ η αναστοχαστική διαδικασία στην οποία αναπότρεπτα (πρέπει να) οδηγεί έχει ως ενδεχόμενη απόληξη και την επιλογή (της επιθυμίας) ριζικής αλλαγής στις συνθήκες κοινωνικής συμβίωσης που έχουν πλέον αποδείξει τον ηθικά μη αποδεκτό χαρακτήρα τους. Όποια αλλαγή όμως για να είναι ουσιαστικά ανατρεπτική πρέπει να συμπεριλάβει το φύλο και τις έμφυλες σχέσεις στις προτεραιότητές της, διότι δημοκρατική συμβίωση μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο εκεί όπου όλες και όλοι συναντώμεθα ως ίσοι.

Στα κείμενα που έπονται καταγράφεται ένα ευρύ φάσμα προσεγγίσεων στη θεματική του τεύχους. Η Μ. Κακεπάκη αρχικά προτείνει μια χαρτογράφηση των τρόπων πολιτικής αντίδρασης στην κρίση και των αντιλήψεων σχετικά με το *γιατί* της ενδεχόμενης αντίδρασης ανάλογα με το φύλο, επιχειρώντας να αποτυπώσει ενδοφυλετικές και διαφυλετικές διαφορές και ομοιότητας με βάση στοιχεία πρόσφατης έρευνας του ΕΚΚΕ. Παράλληλα, αξιοποιώντας δεδομένα παλαιότερων ερευνών, στοχεύει στον εντοπισμό των μεταβολών στην ατομική και συλλογική δράση που οφείλονται στην κρίση, αναδεικνύοντας την κοινότητα στις συμμετοχικές πρακτικές γυναικών και ανδρών –με τις πρώτες να υστερούν ποσοτικά μόνο στις θεσμοθετημένες πολιτικές πρακτικές– αλλά και τις αποχρώσεις στην αιτιολόγηση του *πώς* και του *γιατί* της πολιτικής εμπλοκής ανάλογα με το φύλο, στις συμμετοχικές διαδικασίες σε συνθήκες κρίσης.

Η Μ. Στρατηγάκη επικεντρώνεται στις συνέπειες της κρίσης στις πολιτικές για την έμφυλη ισότητα και αναδεικνύει τον ανδροκεντρισμό πολιτικού συστήματος και δημόσιας διοίκησης, που εντείνεται σε συνθήκες κρίσης, φωτίζοντας τους λόγους της πρόσφατης «δίωξης» των πολιτικών έμφυλης ισότητας. Η δίωξη αυτή, όπως υποστηρίζει η συγγραφέας, δεν δικαιολογείται από κοινωνικές ή οικονομικές αναλύσεις της σύγχρονης πραγματικότητας ούτε βασίζεται σε ορθολογικές αποφάσεις σχετικά με τις πρόσφατες ανάγκες δημοσιονομικής προσαρμογής. Η λειτουργία της δημόσιας διοίκησης και το πολιτικό σύστημα έχουν έντονα ανδροκεντρικά στοιχεία τα οποία έχουν καλλιεργήσει την (απολύτως μη τεκμηριωμένη) άποψη ότι η έμφυλη ισότητα σήμερα, παρά την ευρωπαϊκή στήριξη και χρηματοδότηση, δεν α-

65. Ο Κ. Τσουκαλάς, *Ελλάδα της λήθης και της αλήθειας*, ό.π., σ. 28, υποστηρίζει πως οι δυνάμεις που «έσπειραν το σημερινό χάος βρίσκονται σε κίνηση... εδώ και πολύ καιρό».

ποτελεί στόχο προτεραιότητας διότι έχει ήδη επιτευχθεί στην ελληνική κοινωνία.

Η Δ. Σαμίου αντιτιθέμενη στην πρακτική της μονοπόλωσης της «κρίσης» για την εννοιολόγηση της σημερινής οικονομικής κατάστασης της ύφεσης και της λιτότητας, επιδιώκει να αναδείξει άλλες πτυχές ενός όρου που είναι πολυσήμαντος, αναφερόμενη στο φύλο και τον φεμινισμό. Επισημαίνοντας ότι «οι φεμινισμοί» υπήρξαν πάντα παράγωγα ιστορικών στιγμών κατά τις οποίες έλαβαν χώρα κρίσιμες αλλαγές και ρήξεις με προγενέστερα καθεστώτα και ότι τα φεμινιστικά αιτήματα επαναδιατυπώθηκαν πολλές φορές στο πλαίσιο κρίσεων, η συγγραφέας υποστηρίζει ότι ο ίδιος ο φεμινισμός συνιστά έκφραση των κρίσεων του ανδροκρατικού συστήματος έμφυλων σχέσεων, και αναφέρεται στις κρίσεις του ίδιου του φεμινιστικού κινήματος και στις πρόσφατες μεταλλάξεις του.

Η Ι. Αθανασάτου ασχολείται με τον χαρακτήρα του φεμινισμού την εποχή της κρίσης και επισημαίνει τον τρόπο με τον οποίο αυτός επανεγγράφεται στο πολιτικό. Λαμβάνοντας υπόψη την επιδείνωση της θέσης των γυναικών στην αγορά εργασίας και τη συρρίκνωση του κράτους πρόνοιας καθώς και την ένταση της εμπορευματοποίησης των τρόπων αναπαραστάσης των γυναικών στο σύγχρονο σύστημα των τεχνολογιών της εικόνας, επισημαίνει ότι το φύλο προσλαμβάνεται και εκφράζεται στη σύνθεσή του με άλλες ταυτότητες των υποκειμένων, με αποτέλεσμα ο φεμινισμός στο πλαίσιο της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης να διεκδικεί αλλιώς, και να ασκεί πλέον σύνθετη κριτική στις έμφυλες σχέσεις.

Η Ε. Βαρίκα ανατρέχει στο κείμενό της στη γενεαλογία της ανισότητας στο πλαίσιο της νεωτερικότητας, αναφερόμενη σε διακρίσεις που παραπέμπουν στον ρατσισμό, τον αντισημιτισμό και τον σεξισμό, και υπογραμμίζει ότι αυτή εδράζεται στη φυσικοποιημένη «διαφορά». Φυσικοποίηση που επέτρεψε τη διάρρηξη της έννοιας της οικουμενικότητας του ανθρώπινου και συνακόλουθα επέτρεψε τη νομιμοποίηση της ανισότητας. Η παρατήρηση αυτή είναι βαρύνουσας σημασίας σήμερα, αφού σε συνθήκες κρίσης, «τώρα περισσότερο από ποτέ» πρέπει να ληφθεί υπόψη για την όποια ριζοσπαστική επίλυση του προβλήματος της κοινωνικής ανισότητας. Διότι εξ ορισμού η λύση αυτή οφείλει πρωτίστως να ξεπεράσει τη νεωτερική λογική που μετατρέπει την ισότητα «από στοιχείο σύνδεσης μεταξύ των συγκροτησιακών διαφορών της ανθρωπότητας, σε αρχή ασύμβατη με τη διαφορά».

Βλέπουμε τελικά ότι πέρα από τη σημαντική λειτουργία της έμφυλης ανάλυσης της κρίσης, η οποία «μας επιτρέπει να προβληματιστούμε τις κυ-

ρίαρχες αφηγήσεις γι' αυτήν και συγχρόνως να ελέγξουμε την αναλυτική ι-σχύ της ίδιας (της) κατηγορίας του φύλου»,⁶⁶ η ανάλυση αυτή έχει και μια άλλη έκδηλα πολιτική λειτουργία: η σκοπιά του φύλου ωθεί προς συγκεκρι-μένη κατεύθυνση όσες και όσους προκρίνουν τον επαναπροσδιορισμό της πολιτικής ως συλλογικής διαδικασίας λήψης αποφάσεων προς όφελος του κοινωνικού συνόλου, θεωρώντας την υπάρχουσα πολιτική ως *πθικά μη αποδεκτή* (αντίληψη που ενέτεινε η κρίση), και παράλληλα προσλαμβάνουν «ο ένας τον άλλο όχι ως εμπόδιο αλλά ως προϋπόθεση της ευημερίας μας».⁶⁷ Τους/ις ωθεί να διαμορφώσουν ένα πολιτικό «διά ταύτα» που να περιλαμβάνει σφαιρικότερη στόχευση ως προς την καταπολέμηση της κοινωνικής ανισότητας στην πορεία προς τη μετά την κρίση εποχή. Και επειδή, όπως ήδη σημειώθηκε, η κρίση βάλλει τον πυρήνα της σχέσης οικονομικού και πολιτικού με αποτέλεσμα οι ανατροπές να είναι θεμελιώδεις,⁶⁸ αυτό που χρειάζεται είναι ένα νέο όραμα *ανατροπής των ανατροπών* που να οδηγεί πέρα από το καθιερωμένο. Όραμα που εξ ορισμού δεν μπορεί να είναι μετριοπαθές και δεν μπορεί πλέον παρά να στοχεύει σε όλες τις μορφές ανισότητας, και όχι μόνο την ταξική, αναγνωρίζοντας τη διαπλοκή τους και την κεντρική σημασία του φύλου ως βασικής αρχής οργάνωσης της κοινωνίας με παραδειγματικό χαρακτήρα ως προς την ιεράρχηση των υποκειμένων.

Μόνον έτσι ενδέχεται να δοθεί τέλος στις συνθήκες στις οποίες δεν θεωρούνται ως αυτονόητα και αναμενόμενα στοιχεία στην κοινωνική συμβίωση «οι δημοκρατικές αξίες, το δικαίωμα να σκέφτεσαι και να εκφράζεσαι ελεύθερα και η δυνατότητα να ζεις σε μια κοινωνία όπου όλα μπορούν να αμφισβητηθούν».⁶⁹ Τώρα δε που από ηθική άποψη η κοινωνική συμβίωση μοιάζει να έχει φτάσει στο αποχώρητο, τώρα που είναι φανερό ότι ο «εκσυγχρονισμός» της υποτέλειας δεν αρκεί, οι κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις που είναι υπέρ των αξιών που παραπέμπουν στην ουσιαστική δημοκρατία και την κοινωνική ισότητα οφείλουν να μην «ξεχάσουν» το σύστημα έμφυλων σχέσεων. Ο «εκδημοκρατισμός της δημοκρατίας», η εμβάθυνση στην κοινωνική δικαιοσύνη και τη δημοκρατική ιδιότητα του πολίτη θα πρέπει να αποδώσουν στην τελευταία έναν χαρακτήρα που θα αποκλείει όλους τους αποκλεισμούς (και μόνο αυτούς) και όσες «διαφορές» δομούνται ως σχέσεις υ-

66. Όπως υποστηρίζει η Ε. Αβδελά, «Το φύλο στην (σε) κρίση ή τι συμβαίνει στις “γυναίκες” σε χαλεπούς καιρούς», *ό.π.*

67. Z. Bauman, *Και πάλι μόνοι*, *ό.π.*, σ. 55.

68. Κ. Τσουκαλάς, «Για την κρίση», *ό.π.*, σ. 17-18.

69. C. Castoriadis, *La montée de l'insignifiance*, Seuil, Παρίσι 1996, σ. 107.

ποτέλειας.⁷⁰ Γι' αυτό ή θα έχουν (και) σαφή, θεσμοθετημένη αντισεξιστική διάσταση αντιμετωπίζοντας το φύλο στη διαπλοκή του με όλους τους άλλους παράγοντες ανισότητας ή δεν θα επιτευχθούν ποτέ: ουσιαστική διέξοδος από την κρίση και τις αιτίες που τη γέννησαν προς όφελος της κοινωνίας δεν μπορεί να γίνει νοητή (ούτε να επιτευχθεί ποτέ) χωρίς σύγχρονη ουσιαστική αντιμετώπιση και της έμφυλης ανισότητας.

70. Ch. Mouffe, «Post-Marxism: Democracy and identity», *Society and Space*, τόμ. 13, τχ. 3, 1995, σ. 259-266.